

OYNA BILAN BOG‘LIQ E‘TIQODIY QARASHLAR

Xudayqulova L.A

O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti katta ilmiy xodimi,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: Maqolada “oyna” obrazining xalq og‘zaki ijodi va mumtoz adabiyotdagi badiiy talqini masalalari, oynaning magik xususiyatga egaligi arxeologik topilmalar asosida o‘rganilganligi va “oyna”ning tarixiy asoslari O‘rta Osiyo xalqlarining qadimgi e‘tiqodiy ishonchlariga bog‘lanishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, etnografiya, udum, e‘tiqod, marosim, talqin.

Ma’lumki, oyna inson hayotida muhim o‘rin tutadi. U ayollarning oddiy pardozi buyumigina bo‘lmasdan, turli-tuman marosimlarda ham keng qo‘llaniladi.

O‘zbeklarning oyna bilan bog‘liq e‘tiqodiy qarashlari, shuningdek, “oyna” obrazining xalq og‘zaki ijodi va mumtoz adabiyotdagi badiiy talqini masalalari B.Sarimsoqov tomonidan tahlil qilingan [Sarimsoqov B. 1984:30-35.].

Oynaning magik xususiyatga egaligi haqidagi tasavvurlarning etnografik mohiyatini arxeologik topilmalar asosida o‘rgangan B.A.Litvinskiy va Yu.Muhiddinovlar “oyna” bilan aloqador magik-mifologik qarashlarning tarixiy asoslari O‘rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi e‘tiqodiy ishonchlariga bog‘lanishini aniqlaganlar [Litvinskiy B.A. 1964:3; Muhiddinov Yu. 1973:99-107]. O‘rta Osiyo xalqlarining an’anaviy san’atida aks etgan obrazlar va syujetlarni qiyosiy tadqiq etgan L.I.Rempel qo‘lida ko‘zgu ushlagan ayol haykalchalari magik ashyo vazifasida qo‘llanilganini qayd qiladi [Rempel L.I.1987:93]. Zero, oyna bilan bog‘liq e‘tiqodiy qarashlar qadim zamonlarda shakllangan bo‘lib, uning o‘zbek marosimi folklorida saqlanib qolgan eng yorqin ifodasi nikoh to‘yi tizimidagi “oyna ko‘rsatar” udumidir. Etnografik va folkloristik manbalarning guvohlik berishicha, “oyna ko‘rsatar” udumi nikoh to‘yining tarkibidagi barqaror uzvlardan biri hisoblanadi [Snesarev G.P. 1969:79; Lobacheva N.P. 1969:43].

O‘zbeklarning nikoh to‘yi marosimi tizimidagi an’anaviy uzvlardan biri sifatida o‘tkaziladigan “oyna ko‘rsatar” udumi o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Iso Ernazar o‘g‘li tomonidan 1926-1927 yillarda Samarqand viloyati bo‘yicha to‘plangan etnografik materiallarga ko‘ra, “eru xotin ikkovining orasi oynaday yorug‘ bo‘lsin” deb oyna ko‘rsatilgan [Folklor arxivi. Inv:9806].

Qashqadaryo viloyati qishloqlarida “oyna ko‘rsatar” udumi “oyoq bosdi”, “soch siypatar”, “chiroq aylantirar”dan keyin bajariladi. Etnograf olimi G.Toshevaning yozishicha, yangalar kelinning qo‘ynidagi oynani olishib, kelin va kuyovni yonma-yon, ya’ni juft qilib qo‘yib, oyna ko‘rsatishgan. Bunda kelin bilan kuyov oynaga to‘g‘ri qarashlari lozim bo‘lgan. Chunki ular oynaga egri qarashsa,

tug‘ilajak farzandining ko‘zi qiyshiq bo‘ladi deb irim qilingan [Tosheva G.S. 2002:73]. Surxondaryo viloyatining Qumqo‘rg‘on tumanida kuyov tomonidan kelinnikiga sarpo jo‘natilganda kelin hamda uning dugonalariga atalgan sovg‘a-salomlar, turli-tuman kiyimlik, mato, ro‘mol va taqinchoqlar qatori, albatta, yaxshi niyat bilan oyna ham qo‘shib jo‘natilgan. To‘y kuni kuyov xonadonining hovlisiga ham katta oyna osib qo‘yilgan. To‘yga bosh-qosh bo‘lib turgan kayvonilardan uch-to‘rttasi osilgan oyna oldiga kelib: “Ilohim, kelin-kuyovning umri oynaday ravshan bo‘lsin, umrlari uzun, rizqlari farovon bo‘lsin, bolalari polvon bo‘lsin”, – deb navbati bilan ko‘zguga qaraganlar. Balog‘atga yetgan bo‘y qizlar “Bizning ham baxtimiz ochilsin, tezda to‘y ko‘rish nasib etsin”, – degan niyatda galma-gal oynaga qaraydilar. Kelin-kuyov chimildiqqa kirishgach, yanga qizning bo‘xhasidan sarpolarga qo‘shib jo‘natilgan oynani oladi va kelin-kuyovni ana shu oynaga qaratadi. “Oyna ko‘rsatish” udumini bajarishda ijro etiladigan aytimlarda kelin bilan kuyovga ezgu tilak bildiriladi.

“Oyna ko‘rsatar” udumida ijro etiladigan she‘riy matnlar ham mavjud bo‘lib, ana shunday qo‘shiqlardan biri Surxondaryo viloyatining Boysun tumanidagi Ariq usti mahallasida yashovchi 93 yashar Sharbon buvi usta Kamol qizidan yozib olingan:

Oynaga qarang, oynaga,
Suzilib qarang oynaga.
Ikkovi muncha yarashgan,
Cho‘zilib qarang oynaga.

Zulfi gajak zulukday,
Qoshu ko‘zi pilikday,
Kelin oyim chiroyli-ya,
Cho‘zilib qarang oynaga.

Alp qomati chinorday,
Har yelkasi devorday,
Kuyov to‘ra chiroyli-ya,
Cho‘zilib qarang oynaga.

Gapirishi o‘pichday,
Mo‘ylovlari qilichday,
Kuyov to‘ra chiroyli-ya,
Cho‘zilib qarang oynaga.

Oynaga nigoh tashlagan kelin-kuyov ko‘zguda bir-biriga tikilib qaraydilar. “Oyna ko‘rsatar” udumining aytimlari ham o‘ziga xos ijro usuliga ega. Bunday aytimlar ko‘pchilik bo‘lib emas, balki yanga yoki kayvoni tomonidan yakka holda ijro etiladi. “Oyna ko‘rsatar” chog‘ida ijro etiladigan qo‘shiqlar matni ijrochining yoshi, badiiy iqtidori, so‘z qo‘llash mahorati va badiha imkoniyatidan kelib chiqib, rang-barang badiiy shakl kasb etgan. Bu udumda ishlatiladigan oyna, albatta, yangi, ya‘ni ishlatilmagan bo‘lishi shart bo‘lganligi tufayli mazkur udumni bajarishda kuyov tarafdin kelinning sepiga solingan oynadan foydalanganlar. Xalq qarashlariga ko‘ra, oynaga kim birinchi bo‘lib qarasa, ko‘zguda o‘sha insonning taqdiri yozilib qolar ekan. Kelin-kuyovni oynaga juft qilib qaratish orqali ularning oynada aks etgan ruhi qo‘shilishiga ishonishgan. Ushbu oyna kelin-kuyovning o‘zlariga berilgan va ular bu ko‘zguni “baxt oynasi” sifatida maxsus tikilgan “oyna xalta”ga solib, uyning to‘riga osib, asrab-avaylaganlar.

Folklorshunos B.Sarimsoqovning yozishicha, “nikoh to‘ylarida kelin-kuyovga oyna ko‘rsatilishi ularga baxtli hayot kechirib, qo‘sha qarishlarini tilash, oilada yaxshi farzandlar topish istagi bilan bog‘liqdir. Qadimgi ajdodlarimiz tasavvuricha, ko‘zgudagi inson aksi bu uning shaklidan tushgan nurlarning sinishi va qaytishidan iborat bo‘lmay, balki uning ko‘zguda ifodalangan ruhidan iboratdir” [Sarimsoqov B. 1984:32].

Bizningcha ham, “oyna ko‘rsatar” udumining tarixiy asoslari oynada inson ruhining aks etishi haqidagi qarashlariga borib taqaladi. Uyda siniq oyna saqlamaslik, yosh bolalarni oynaga qaratmaslik, tunda ko‘zguga qarashning xosiyatsizlik belgisi deb hisoblanishi ham ana shu tasavvurlar bilan bog‘liq. Oynada ruh aks etishiga ishongan ajdodlarimiz qazo qilgan odamlarning jasadini siniq oyna bilan qo‘shib ko‘mganlar [Litvinskiy B.A. 1978:66]. Ayrim joylarda xonadonda biror kishi vafot etsa, darhol oyna to‘nkarib qo‘yilgan yoki oynaning ustiga biror mato yopilgan [Sarimsoqov B. 1984:32].

“Oyna ko‘rsatar” udumini o‘tkazishdan maqsad ikkala yoshning taqdiri birlashishiga ishonish, ularga ko‘zguday ravshan, pokiza baxt tilash hamda to‘kin-sochin, farovon umr kechirishlariga bo‘lgan istakni ifodalashdir. Shuning uchun ham o‘zbek xalq qo‘shiqlaridagi “oynaga qarash” detali balog‘at va to‘yning poetik timsoli ma‘nosida qo‘llaniladi:

Sochimni taramayman,

Oynaga qaramayman,

Xotiringni jam qilgin,

Men seni xohlamayman [M.Alaviya. 1972:123].

Ma'lumki, bo'y yetgan qizlar sochini tarashi, o'ziga oro berishi ularning balog'atga yetganligini anglatadi. Yuqoridagi qo'shiqda ham sochni tarash balog'atni bildirsa, oynaga qarash to'yning poetik ifodasidir.

Xalq qo'shiqlarida ham suv bilan oynaning bog'liqligi haqida tasavvurlar o'z ifodasini topgan. Qadimda qizlar suvga boqib, o'z aksini ko'rishgan va suvda sevikli yorining suvratini ko'rib, vasliga yetishni orzu qilganlar.

Demak, oyna bilan aloqador udum va marosimlar xalqimizning magik-animistik tasavvurlarini o'zida mujassamlashtirganligi tufayli o'ziga xos tabiatga ega. O'zbek nikoh to'yi marosimi tarkibidagi “oyna ko'rsatar” udumi ham shu qadimiy xalq qarashlari asosida shakllangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Литвинский Б.А. Зеркало в верованиях древних ферганцев // Советская этнография. – М., 1964.- №3; Мухиддинов Ю. Статуэтки женского божество с зеркалом из Саксонохуро // Советская этнография, – М., 1973. – №5. – С.99-107.
2. Литвинский Б.А. Орудия труда и утварь в могильниках западной Ферганы. – М.: Наука, 1978. – С.66.
3. Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Ташкент: Литература и искусства, 1987. – С.93.
4. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969; Лобачева Н.П. Свадебный обряд хорезмских узбеков // Краткие сообщения института Этнографии. – М.,1969. – Вып. XXXIX. – С.43.
5. Саримсоқов Б. Ойнада зухр этган бахт // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1984. – 4-сон. – Б.32.
6. Саримсоқов Б. Ойнада зухр этган бахт // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1984. – 4-сон. – Б.32.
7. Саримсоқов Б. Ойнада зухур этган бахт // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. – 4-сон. – Б.30-35.
8. Тошева Г.С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари: Тарих фанлари номзоди дисс. – Тошкент, 2002. – Б.73.
9. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ ижоди. Нашрга тайёрловчи: М.Алавия. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.123.
10. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№ 9806.